

УДК 902(477)(092):947.7"653"

Тарнавський М. С.

ВНЕСОК ВИДАТНОГО АРХЕОЛОГА В. В. АУЛІХА У ДОСЛІДЖЕННЯ КНЯЖОГО ГАЛИЧА

У запропонованій статті підсумовано дослідження видатного археолога В. В. Ауліха Княжого Галича у другій половині ХХ ст.

Ключові слова: Княжий Галич, В. Ауліх, планувальна структура, Золотий Ток.

Княжий Галич — відомий культурний, політичний, економічний центр західної частини Русі. Археологічні дослідження міста, які стали предметом зацікавленості багатьох українських, польських та російських науковців, тривають вже понад півтора століття. Городище давнього Галича розташоване на мисоподібному вирізі високого берега ріки Лукви, правої притоки ріки Дністер. Із західного боку мис захищений урвистим берегом Ржи, а зі сходу його оточує глибокий, непролазний яр Мозолевого Поточу, правої притоки цієї ж ріки (висота плато мису над рівнем ріки становить близько 70 метрів). Із вершини цієї гори навколишня місцевість проглядається в радіусі декількох кілометрів. У цьому майже ідеальному для захисту місці була побудована твердиня, яка в час свого розквіту в XII–XIII століттях займала площу понад 50 га [21].

Один з найбільших внесків у дослідження княжого Галича здійснив видатний український археолог — Вітольд Ауліх. Науковець присвятив дослідженням Галича значну частину своєї наукової діяльності, досконало вивчив топографію древнього міста, тому запропонував свій системний підхід до вивчення давньоруських пам'яток. На думку В. Ауліха, ранньосередньовічне місто було, в першу чергу, політико-адміністративним та економічним центром певного територіального об'єднання. Хоча ми можемо його порівнювати та проводити аналогії з іншими містами середньовічної Русі, не слід забувати, що не буває двох тотожних міст, кожне має неповторний характер, власну історію, унікальне географічне положення, тому спроби звести шляхи виникнення і розвитку різних ранньосередньовічних міст до єдиної схеми не можуть дати позитивного результату. Процес формування міст на Русі проходив не за єдиною моделлю, а характеризувався безліччю особливостей політичного, економічного і географічного характеру. Не став ви-

нятком і процес формування та розвитку Княжого Галича [21, с. 139–140].

Систематичні розкопки княжого міста В. Ауліх розпочав у 1969 р., коли Інститут суспільних наук АН України та Івано-Франківський краєзнавчий музей організували спільну Галицьку археологічну експедицію. Експедиція зосередила увагу на північно-західній частині дитинця. На підставі письмових джерел висловлювалися думки щодо місцезнаходження княжого палацу саме в цьому районі. Крім розкопок на дитинці, проведено незначні за обсягом розвідувальні розкопки у верхній частині урочища «Юрівське», що розташоване на північний схід від городища. Всього було розкрито близько 900 кв. м площі. Унаслідок проведених робіт виявлено одну землянку, дві напівземлянки, п'ять господарських ям і дванадцять наземних печей, з яких одна мала виробниче призначення, а також фундамент невеликої кам'яної споруди [2]. Проведені у 1969 р. дослідження спростували гіпотезу про розташування княжого палацу стародавнього Галича у північно-західній частині дитинця. Масштаб проведених робіт і система розташування розкопок забезпечували б виявлення комплексу палацових споруд, до складу якого, крім власне палацу, входила ще й палацова церква Спаса і численні підсобні та господарчі приміщення [2, с. 297–298].

У 1970 році розкопки княжого міста продовжувались на північному сході та північному заході від собору, більшою мірою в урочищі «Базар». Було розкрито територію площею 1200 кв. м. Товщина культурного шару становила від 1 до 1,5 метра. Більшість знахідок відносились до IX–XIII ст., але була знайдена кераміка, що датувалась епохою раннього залізного часу. У верхніх шарах було виявлено багато знахідок, датованих пізнім середньовіччям. Відкрито п'ять напівземлянок, залишки 12 наземних печей або вогнищ, декілька господарських ям, два

поховання з трупопокладенням, цілий ряд культурних залишків давньоруського часу [1]. Відкриті землянки були чотирикутними (практично квадратними) у плані, площею від 3,5 x 3,5 м до 4,5 x 4,5 м. Ями були невеликих розмірів, більшість з них — ями від стовпів. Одна з ям була видовженої овальної форми і мала, без сумніву, яесь господарське призначення. Цінною можна назвати відкриту сміттеву яму, в якій знайдено велику кількість кераміки. Більшість наземних печей дуже погано збереглися через те, що були виліплені з глини поверх шару чорнозему. Зібрано багатий матеріал, типовий для давньоруського домонгольського часу. Окрім кераміки, отримано велику колекцію виробів із заліза, бронзи та скла [1, с. 298–299].

Протягом 1971 року роботи проводились на двох ділянках: в урочищі «Базар» (на північний схід від собору) та в урочищі «Винниця», яке прилягає до території дитинця, названого «Золотим током». Всього було розкрито близько 500 кв. м поверхні. Товщина культурного шару — від 1,2 м в урочищі «Базар» до 2,5 м — в урочищі «Винниця». В урочищі «Базар» у культурному шарі знайдено винятково давньоруські матеріали X–XIII ст., були відкриті дві напівземлянки і одна господарча яма давньоруського часу. Напівземлянки, характерні для цього регіону, практично квадратної форми (3,4 x 3,6 м та 3,0 x 3,0 м), орієнтовані стінами по сторонах світу. У південно-західному кутку однієї з напівземлянок збереглися залишки печі, збудованої з великої гальки, майже прямокутної форми (1,19 x 1,28 м) [3, с. 379]. Контури господарської ями глибиною 1,41 м були знайдені на рівні 0,92 м. Вона мала правильну овальну форму, діаметр 1,9 x 1,7 м, рівні стінки та трохи увігнуте дно. Усередині знайдено багато уламків давньоруської кераміки XII–XIII ст. В урочищі «Винниця» відкопано продовження валу, який оточував «Золотий тік». Тут зібрано багато фрагментованої кераміки і колекцію залізних виробів. Біля підніжжя валу, з внутрішньої сторони, знайдено декілька печей. Цей матеріал датовано XII–XIII ст. [3, с. 380].

Наступного року розкопки проводились у північній частині «Золотого току» — на терасі, яка знаходиться на схід від Крилоської гори. Було відкрито територію близько 520 кв. м. У північній частині «Золотого току», у верхньому горизонті культурного шару, який становив 2,0 м, було знайдено матеріали пізнішого часу, а нижній горизонт був насичений матеріалом XII–XIII ст. У нижній частині культурного шару відслідковані залишки спалених наземних

будівель. У північній частині розкопу частково зберігся культурний шар з керамічним матеріалом VIII–IX ст. та слідами знищеної печі (можливо — відкритого вогнища). У південній частині розкопу знаходилися дві однотипні овальні печі (розміри 1,3 x 1,6 та 1,35 x 1,8 м) XII–XIII ст. [4, с. 254]. Досліджена частина «Золотого току» була, швидше за все, в давньоруський час зайнята різноманітними господарськими будівлями. Цікаві результати також дали розкопки на терасі, де на схилі гори, 7–10 м нижче дитинця, в XII–XIII ст. був викопаний рів, а з відвалу було сформовано захисний вал. У заповненні рову знайдено золотий медальйон зі стилізованими зображенням птахів [4, с. 254].

У західній частині дитинця, на території, яку раніше не досліджували, було розкрито близько 40 ям різного розміру та форми, датованих X–XIII ст., а також періодом раннього заліза. У центральній частині знайдено землянку розміром 4 x 4,2 м, яка була орієнтована кутами по сторонах світу. Будівля мала стовпову конструкцію. У північно-західному кутку знаходилась піч-кам'янка, підлога була розташована на 1,8–1,85 м нижче рівня поверхні. Керамічний матеріал датований X–XI ст. Південно-східний кут розкопу прорізав внутрішній схил валу, який оточував дитинець. Тут колись був майданчик дерев'яної конструкції для захисників міста. На внутрішньому схилі валу знайдено кілька печей, збудованих у насипу, що перекривав культурний шар X–XI ст., тому було зроблено висновок про те, що вал дитинця насипаний не раніше кінця XI ст. В урочищі «Церквище» знайдено три глинобитні печі, залишки від наземних жител, а також велику кількість кераміки XII–XIII ст. Біля Успенського собору був відкритий фундамент прибудови, що примикав до північної стіни храму. Це дало підстави стверджувати, що Успенський собор був частиною більш складного архітектурного комплексу [5].

Під час подальших досліджень було проведено розкопки на території Княжого Галича. Зокрема, поруч з Успенським собором в 1973 р. відкриті невідомі до того часу будівлі. Їх рештки були знайдені в шарі гумусу, що датуються X–XI ст., а на глибині 0,9–1,6 м нижче цоколя простежуються сліди двох траншей шириною 1,1–1,4 м, де відкрито конструкції, викладені з великих блоків вапнякових плит. Щілини між плитами та блоками були залиті вапняковим розчином та укріплені подрібненим камінням. Практичне призначення цих блоків та плит встановити не вдалось [6, с. 254].

В. Ауліх відкрив різноманітні будівлі, в тому числі оборонні укріплення. Так, в західній частині Замкової гори були відкопані фундаменти круглої кам'яної вежі, до якої прилягали з південного і західного боку стіни замку XII–XIII ст. Культурний шар на відкритих ділянках у XIX ст. був майже повністю перемішаний [7, с. 264]. У результаті розкопок дослідник встановив, що західний вал укріплень насипали між північно-західним кутом дослідженої ділянки та кам'яною стіною, залишки якої відкриті в 1975 р. біля південно-західної оборонної вежі. Тут, на відрізьку у 20 м, вал був зруйнований дорогою XX ст., а зовнішній схил у частині, яка збереглась, був укріплений грудками пісковика однакової форми (від 0,2 до 0,6 м). У засипі рову знайдено уламки посудин XI–XIII ст., декілька залізних цвяхів, залізна підкова взуття, фрагмент скляного браслету блакитного кольору. За півметра від валу простежувався рів глибиною близько 1 м і шириною близько 0,5 м (у верхній частині). На західних терасах, коло підніжжя Замкової гори, проводилися роботи з метою виявлення слідів заселення території між укріпленнями на горі та церквами Миколая, Онуфрія, Анни та Параскеви-П'ятниці, але знайдений там матеріал датували лише XVI–XVIII ст. [7, с. 264–265].

Завдяки плановим систематичним розкопкам на території Крилоса В. Ауліху вдалося запропонувати власне бачення типу жител та інвентарю Княжого Галича. Відкриті житла та інвентар він сміливо датував VIII–XIII ст. Домінуючим типом жител були напівземлянки майже правильної квадратної форми площею від 9 до 20 кв. м, частина з них мала зрубну, інша — стовпову конструкцію. У семи житлах було знайдено залишки печей-кам'янок, у двох — сліди відкритих вогнищ, конструкція яких не була визначена; в одному житлі зафіксовані сліди глиняної печі. Усі вищезгадані елементи повністю відповідали характеристикам давньоруського житла VIII–XI ст. Дністровського правобережжя [8]. Проте В. Ауліх зазначив, що стіни зрубної конструкції не дуже характерні для території Галичини та Волині того часу, де домінували житла стовпової конструкції [8, с. 131–133]. Тут варто згадати житла у Крилосі, які в 50-х роках дослідив М. Каргер. Вони мали стовпову конструкцію [22].

Підсумовуючи результати розкопок, проведених у 1969–1976 рр., В. Ауліх дійшов кількох цікавих висновків, заповнивши деякі прогалини в писемних джерелах. Дослідник встановив, що вже з VIII ст. на території міста Галича існувало давньоруське поселення, котре було розта-

шоване не на території дитинця («Золотий тік»), яку деякі дослідники вважали найстаршою частиною літописного Галича. Результати розкопок дозволили науковцю по-новому осмислити та проаналізувати раніше відомі факти. Зокрема, В. Ауліх знов звернув увагу на призабуту знахідку — скарб куфічних монет, датований другою половиною X ст. На території України вони були найпоширенішими біля двох міст — Києва та Чернігова, що, на думку багатьох фахівців, вказувало на стародавні торговельні шляхи. Швидше за все, у давні часи і Галич був досить великим торговельним центром, де головним продуктом експорту була сіль. Та й сама назва «Галич», нагадав В. Ауліх, за однією з версій походить від грецького слова «άλας» — сіль, отже цей топонім пов'язаний з солеварінням і торгівлею сіллю. Дослідник висловлює припущення, що поблизу Крилоської гори у давнину проходив важливий торговельний шлях, яким возили прикарпатську сіль. Біля цього шляху і був, швидше за все, заснований град, який згодом перетворився на Княжий Галич [8, с. 130–134].

Розкопки на території Княжого Галича продовжувалися у наступні роки (1977–1989 рр.). Загалом на Крилоській горі було відкрито близько 20 жител заглибленої конструкції, на території пізнішої фортеці від стрілки до середини зовнішнього майданчика городища, знайдено багато цінного матеріалу, серед якого амфори, залізні вироби (підкови для взуття, ключі, шпори, наконечники стріл), скляні браслети і буси, уламки бронзових прикрас, зброї та багато іншого [21, с. 142; 2; 1; 3, с. 379; 4, с. 254; 5; 6, с. 254; 7, с. 264; 10, с. 292; 15, с. 253; 17].

Дослідник приділяв особливу увагу кераміці та наголошував на важливості її як аргументу в датуванні, визначенні культурного розвитку населення [9]. Завдяки вивченню жител з багатим керамічним матеріалом В. Ауліху вдалося виділити чотири послідовні хронологічні комплекси, які датуються VIII–XI ст. Це дозволило аргументувати існування міста на цій території вже у VIII ст., задовго до літописних згадок про столицю Галичини [10, с. 292]. Велику увагу він також приділяв дослідженням монументальних пам'яток Галича, зокрема церкви Святого Спаса, Кирилівської та Благовіщенської церков, Успенського собору [13; 14, с. 240; 16, с. 253].

Дуже вагомими слід вважати висновки науковця про планувальну структуру Княжого Галича. В. Ауліх висловив думку про те, що Галич як центр Галицької землі остаточно утвердився за часів князя Володимирка, тобто в середині XII ст. [19; 20]. На підставі власних досліджень

та праць попередників В. Ауліх стверджував, що на Крилоській горі знаходився тільки політичний та адміністративний (можливо, також релігійний) центр міста. Там проживали заможні люди, тогочасна еліта та їх обслуга, перебували війська. Урочище Качків довго залишалося не обжитим і використовувалося як схованка у випадку нападу для мешканців навколишніх сіл, що оточували місто. Біля дитинця, який знаходився на Крилоській горі, з обох берегів ріки Лукви, вірогідно, розміщувалися торгові та ремісничі посади, що мали назву Підгороддя. Завдяки розкопкам під керівництвом В. Ауліха тут знайдено численні сліди залізобобного, бронзоліварного та ювелірного ремесел. У радіусі кількох кілометрів від Золотого Току знаходилися ремісничі квартали, садиби бояр, церкви та

монастирі. На окраїнах часто будували укріплені поселення, які могли захистити населення під час раптових набігів на місто. У місці, де Луква впадає у Дністер, виникла річкова пристань, біля якої у пізньому середньовіччі розвивалося нове місто, що й досі носить назву Галич [12, с. 249; 18; 21].

Завдяки дослідженням В. Ауліха вдалося заповнити багато прогалин та білих плям у історії Княжого Галича. Вчений переконливо довів, що процес розвитку міста був тривалим та унікальним, у той самий час цілісним та поступовим і тривав від VIII ст. аж до монгольської навали, коли місто втратило значення культурного, політичного, релігійного та економічного центру, яке перейшло до Львова.

Список літератури

1. Ауліх В. В. Раскопки древнего Галича / В. В. Ауліх // Археологические открытия 1970 г. / за ред. Б. А. Рыбакова. — М. : Наука, 1971. — С. 297–298.
2. Ауліх В. В. Дослідження Галича і Дорогобужа / В. В. Ауліх // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. / за ред. Є. В. Максимова. — К. : Наукова думка, 1972. — С. 294–295.
3. Ауліх В. В. Археологические исследования древнего Галича / В. В. Ауліх // Археологические открытия 1971 г. / под ред. Б. А. Рыбакова. — М. : Наука, 1972. — С. 379–380.
4. Ауліх В. В. Раскопки в Древнем Галиче / В. В. Ауліх // Археологические открытия 1972 г. / под ред. Б. А. Рыбакова. — М. : Наука, 1973. — С. 254–255.
5. Ауліх В. В. Галичская экспедиция / В. В. Ауліх // Археологические открытия 1973 г. / под ред. Б. А. Рыбакова. — М. : Наука, 1974. — С. 240–241.
6. Ауліх В. В. Раскопки у стен Успенского собора древнего Галича / В. В. Ауліх // Археологические открытия 1974 г. / под ред. Б. А. Рыбакова. — М. : Наука, 1975. — С. 254–255.
7. Ауліх В. В. Исследования летописного Галича / В. В. Ауліх // Археологические открытия 1976 г. / под ред. Б. А. Рыбакова. — М. : Наука, 1977. — С. 264–265.
8. Ауліх В. В. З історії долітописного Галича / В. В. Ауліх // Дослідження зі слов'яноруської археології / за ред. В. І. Довженюка, В. Д. Барана, В. І. Бідзіля. — К. : Наукова думка, 1976. — С. 120–131.
9. Ауліх В. В. Про вивчення слов'яноруської кераміки / В. В. Ауліх // Археологія. — 1977. — № 21. — С. 66–71.
10. Ауліх В. В. Работы Галичского отряда Карпато-Волынской экспедиции / В. В. Ауліх, В. М. Петигирич // Археологические открытия 1977 г. / под ред. Б. А. Рыбакова. — М. : Наука, 1978. — С. 292–293.
11. Ауліх В. В. Работы Галичского отряда Карпато-Волынской экспедиции / В. В. Ауліх // Археологические открытия 1977 г. / под ред. Б. А. Рыбакова. — М. : Наука, 1978. — С. 292–293.
12. Ауліх В. В. Раскопки Галичского городища / В. В. Ауліх // Археологические открытия 1979 г. / под ред. Б. А. Рыбакова. — М. : Наука, 1980. — С. 249–250.
13. Ауліх В. В. Раскопки древнерусского Галича / В. В. Ауліх // Археологические открытия 1981 г. / под ред. Б. А. Рыбакова. — М. : Наука, 1983. — С. 240.
14. Ауліх В. В. Раскопки в Галиче / В. В. Ауліх // Археологические открытия 1982 г. / под ред. Б. А. Рыбакова. — М. : Наука, 1984. — С. 240–241.
15. Ауліх В. В. Раскопки летописного Галича / В. В. Ауліх // Археологические открытия 1986 г. / под ред. Б. А. Рыбакова. — М. : Наука, 1988. — С. 253–254.
16. Ауліх В. В. Раскопки в летописном Галиче / В. В. Ауліх // Археологические открытия 1986 г. / под ред. Б. А. Рыбакова. — М. : Наука, 1988. — С. 252–253.
17. Ауліх В. В. Раскопки галичской экспедиции / В. В. Ауліх // Археологические открытия 1969 г. / под ред. Б. А. Рыбакова. — М. : Наука, 1990. — С. 289.
18. Ауліх В. В. Славяне Прикарпаття и Волыни в VIII–IX вв. / В. В. Ауліх // Археология Прикарпаття, Волыни и Закарпаття / под ред. А. П. Черныша. — К. : Наукова думка, 1990. — С. 98–103.
19. Ауліх В. В. До історії давньої Галицької архітектури / В. В. Ауліх // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волыни / под ред. В. Цигилка. — Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 82–83.
20. Ауліх В. В. З історичної географії Галицької землі / В. В. Ауліх // Галицько-Волинська держава : передумови виникнення, історія, культура, традиції : Міжнародна наукова конференція : тези доповідей та повідомлень / Відповідальні за випуск В. Петегирич, В. Івановський. — Львів : [б. в.], 1993. — С. 31–33.
21. Ауліх В. В. Княжий Галич / В. В. Ауліх // Галичина та Волинь у добу середньовіччя: до 800-річчя з дня народження Данила Галицького / за ред. Я. Д. Ісаєвича. — Львів : Історичні та культурологічні студії, 2001. — С. 139–151.
22. Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 году / М. К. Каргер // КСИА / под ред. Т. С. Пассека. — М. : Наука, 1960. — С. 62–69.

M. Tarnavskiy

CONTRIBUTION OF FAMOUS ARCHEOLOGIST V.AULIKH INTO RESEARCHES OF OLD HALYCH

The article is devoted to researches of Old Halych made by famous archeologist V.Aulikh in the second half of the XX century.

Keywords: Old Halych, V.Aulikh, structure of a town, Zoloty Tok.

Матеріал надійшов 28.03.2013 р.

УДК 947. 7 “1617”+[904:738.81:355.541]

Мироненко Л. В.

БАТУРИНСЬКІ КАХЛІ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XVIII ст. ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ ПІШИХ ВОЇНІВ ТА ВЕРШНИКІВ ЯК ДОДАТКОВЕ ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ВБРАННЯ ТА ОЗБРОЄННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО ВІЙСЬКА

У статті розглядаються кахлі кінця XVII — початку XVIII ст. із Батурина, що містять зображення піших воїнів та вершників, на основі аналізу яких можна доповнити інформацію про вбрання, озброєння та склад гетьманського війська часів Івана Мазепи.

Ключові слова: Гетьманщина, кахлі, мотив «вершник на коні», озброєння, склад війська.

Батурин є однією з найяскравіших пам'яток гетьманської доби. За шістнадцять років широкомасштабної роботи, яка велася з 1995 р., вдалося провести археологічні дослідження на території всіх топографічних частин міста: Литовському замку (цитаделі середньовічного міста), Фортеці, посаді, замиському Крупицько-Батуринському Свято-Миколаївському монастирі, будинку В. Кочубея на Чорній річці та замиській резиденції гетьмана І. Мазепи на Гончарівці [21].

Значну групу матеріалів, зібраних за роки археологічних досліджень, утворює архітектурно-декоративна кераміка, представлена, в першу чергу, пічними кахлями та декоративними кахлями зовнішнього оздоблення споруд. Беручи за основу орнаментальний мотив, сьогодні вдалося виділити 210 робочих типів кахель¹. Велика кількість виявлених типів свідчить про наявність власного осередку кахлярського виробництва, оскільки завезення такого великого обсягу продукції було б просто економічно недоцільним.

¹ Використовується робоча типологія кахлів, запропонована Ю. М. Ситим у процесі дослідження Батурина.

Серед виявлених під час розкопок у Батурині екземплярів окрему орнаментальну групу утворюють кахлі з зображенням вершників, а також піших воїнів. В основу цього мотиву покладений геральдичний сюжет «Погоня», по'єднаний з зображенням Георгія Змієборця [3, с. 443]. У декорі кахляних виробів сюжет з вершником на коні стає відомим у XVII ст., однак масового поширення набуває в кінці XVII — на початку XVIII ст. і зустрічається в культурних шарах Києва, Чернігова, Новгород-Сіверського, Переяслав-Хмельницького, Умані, Суботова, Корсуня, Білгород-Дністровського та інших міст [3, с. 443; 1; 2, с. 52; 6; 7].

Кохлі, що містили зображення вояків, детально розглядаються в працях Л. Виногородської, А. Колупаєвої, Д. Куштана та інших науковців [3, с. 443; 4, с. 32]. У своїх доробках автори намагалися розкрити проблему походження даного сюжету, розглядали його основні різновиди, звертаючи особливу увагу на фактори, що спричинили подібні зміни [8].

Найчастіше кахлі з таким орнаментальним сюжетом використовувалися в облицюванні пе-